

АРХІВ ТОВАРИСТВА “ПРОСВІТА”: ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН

Галина Сварник

*завідувач науково-дослідного відділу історичних колекцій
ЛННБУ ім. В. Стефаника*

Йдеться про заснування, збирання, діяльність, долю і сучасний стан збірок рукописних та документальних матеріалів товариства “Просвіта” у Львові (1868–1944). Архів існував при бібліотеці товариства (1869–1926), був діловодний архів при Головній управі (1827–1944), також під архівом розуміємо загальну документальну спадщину, до якої належать і архіви діячів “Просвіти”, матеріали видавництва, редакцій часописів. Okремо виділено підрозділи про історію та формування архіву, дім “Просвіти” і документальну спадщину “Просвіти” та головні місця її збереження.

***Ключові слова:** архів, товариство “Просвіта” у Львові, документальна спадщина.*

Під архівом товариства “Просвіта” у Львові (1868–1944) розуміємо архів як структурну одиницю у складі товариства (існував окремий архів у бібліотеці (**Арх. 1**) та діловодний — при Головній управі) (**Арх. 2**). Отож йдеться про чималі рукописні та колекційні збірки, згромаджені у бібліотеці й музеї, а також ноти, іконографію, фотографічні матеріали, картографічні збірки тощо — у першому випадку і про документальні матеріали діяльності товариства (включно з централею у Львові та всіма філіями), витворені за весь час його функціонування — у другому. До загальної документальної спадщини товариства (**Арх. 3**)* зараховуємо ще й матеріали видавництва, редакцій часописів тощо. Чимало документальних матеріалів до його історії зберігається і в інших збірках, зокрема, в особових фондах голів та діячів

© Сварник Г., 2009

* Надалі позначені як (**Арх. 1**), (**Арх. 2**) і (**Арх. 3**), де перший і другий складають в сумі основу третього.

“Просвіти” та установах і товариствах, організаційно пов’язаних з товариством. Більшість сучасних дослідників, які пишуть про історію товариства, не виокремлюють архіву “Просвіти” [5; 17; 25; 26], в той же час у рамках ювілейної Міжнародної наукової конференції з нагоди 125-річчя від часу заснування “Просвіти” 1993 р. ціле засідання практично було присвячене різним аспектам історії архіву та бібліотеки товариства*.

Історія та формування архіву

У грудні 1868 р. при централі товариства “Просвіта” у Львові на пропозицію професора Василя Ільницького було засновано бібліотеку, яка функціонувала як наукова до 1909 р., а після передачі значної частини її фондів до бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка була реорганізована в публічну. Фонд бібліотеки спочатку комплектувався науковими, науково-популярними виданнями і художніми творами, в основному, українознавчого характеру [22, с. 181-188; 23, с. 89-105]. Цінність бібліотеки підносило те, що велика кількість книг надходила з Наддніпрянської України шляхом книгообміну та добродійних пожертв. Серед дарувачів багато українських письменників: Іван Франко, Михайло Драгоманов, Борис Грінченко, Олександр Кониський та інші. Були й такі особи, що вносили цілі бібліотеки: Євзевій Грушкевич (514 книжок), Омелян Огоновський (737 книжок), чех Франтішек Ржегорж (1163 книжки), Корнило Сушкевич, Кость Паньківський, Вячеслав Будзиновський, Іван Кивелюк, Григорій Врецьона, Іван Борискевич, інженер Юліан Мудрак. При цьому надходили також рукописні матеріали, листування, родинні папери. 1886 р. Наукове товариство ім. Шевченка передало “Просвіті” свою невелику книгозбірню з застереженням права власності на неї [10].

1879 р. бібліотеку очолив Григорій Цеглинський, 1881 р. його змінив Василь Білецький. Після 1883 р. бібліотекарями в різний час були: Омелян Калитовський, Роман Заклинський, Іван Копач, Осип Маковей, Євзевій Грушкевич, Іван Белей, Анна Жук. Найдовше, з невеликими перервами, бібліотеку очолював Кость Паньківський,

* Про архів Товариства “Просвіта” були виголошені доповіді Г. Сварник, М. Вавричин, М. Трегуб, В. Савчук, про бібліотеку — Л. Гейко. Див.: [35, с. 19].

1894 р., почавши упорядкування книгозбірні, яка налічувала на той час (без колекції Ф. Ржегоржа) 3739 книг у 4906 томах і 58 музикалій. 1898 р. бібліотеку НТШ, яка містилася у приміщенні “Просвіти”, було перенесено до новопридбаного власного будинку на вул. Чарнецького 24*. У квітні 1899 р. на загальних зборах НТШ висувалась думка про об’єднання обох товариств в одне [52, с. 142-143]. На загальних зборах “Просвіти” 1900 р. обговорювалось питання передачі бібліотеки “Просвіти” до Наукового товариства ім. Шевченка зі збереженням першим права власності на неї. Однак Михайло Грушевський наполягав на безумовності цього акту, що викликало заперечення просвітян, які підкреслили, що на цю бібліотеку *“через 30 літ склалися жертводавці з цілого краю”*, тому просто віддати її “Просвіта” не може [49, арк. 26]. Отож бібліотека залишилась у домівці товариства. 1904 р. бібліотекар о. Теодозій Лежогубський знову почав упорядкування бібліотечних фондів. Після його закінчення (1908) усі фонди були поділені на головну бібліотеку (9906 томів) і підручну (336 томів). За даними О. Дзьобана, у 1905 р. до НТШ був переданий архів Мелітона Бучинського [8, с. 66-76]. З 28 березня 1909 р. бібліотека почала діяти як перша українська випозичальня книг, метою якої було поширення національної свідомості серед усіх верств населення.

Одночасно при бібліотеці було створено власні **архів (Арх. 1) та музей**, де зберігалося чимало реліквій**, які згодом поетапно були передані до бібліотеки НТШ та Національного музею у Львові. Відомо також, що “Просвіта” дарувала експонати до новоствореного Музею військово-історичних пам’яток у Львові [3, с. 40]. Від початку в архіві й музеї накопичувалися рукописи, стародруки, карти, атласи, альбоми, фотографії, картини. Люди приносили

* У 1907 р. НТШ перенесло свою бібліотеку й архів до Академічного дому на вул. Супінського, 17 (тепер Коцюбинського, 21). Згодом, 1912 р., музей повернуто до будинку на вул. Чарнецького, 24, а через два роки туди переміщено й бібліотеку, де вона перебуває й досі. Див.: [47, арк. 11].

** Як твердить дослідниця Н. Кунанець, музейний відділ при бібліотеці було створено для зберігання антикваріату, хоча можна припустити, що до 1909 р. бібліотека просто служила принагідним сховищем для усіх профільних і непрофільних збірок, яких особливо не класифікували, оскільки їх було порівняно небагато і дуже різних. У звітах бібліотеки зазначалося, що вона “не мала взагалі виразно окресленого характеру”.

сюди старовинні образи, археологічні знахідки, вироби з глини, дерева, що зберігалися у родинах як сімейні реліквії. Недарма ж музей “Просвіти” часто називали “народним”. У нарисі Степана Перського (Шаха), який популярно описав історію бібліотеки й архіву товариства [27, с. 193-196], зазначено, що бібліотеку з архівом хотіли мати “народовці-українофіли” окремо від “твердорусів і святоюрців”, що захопили у свої руки бібліотеку Народного дому у Львові, з найкращими виданнями й рукописами [27, с. 194]. Тому “Просвіта” присвятила основну увагу збиранню саме українки.

8 грудня 1868 р. в залі на Стрільниці о. Василь Ільницький запропонував, щоб товариство заснувало бібліотеку, на що Анатоль Вахнянин повідомив, що *“на його руки прислано вже багато матеріалу етнографічного, єсть уже понад 3.000 пісень народних, дум історичних, говірок і т. д.”* [2, с. 15]. Ці етнографічні матеріали “Просвіта” відіслала наприкінці 1871 р. до Києва, де їх використали українські вчені Південно-Західного відділу географічного товариства [22, с. 20].

Згадки про функціонування архіву зустрічаємо у звітах про діяльність товариства, які ставлять його в ряд основних структурних підрозділів: *“У 1877–1893 рр. діяльність товариства була зосереджена на найважливіших речах: видавництво, читальні, ... вкінці й на бібліотеці, архіві та музеї”* [22, с. 62]. Звіти докладно документують окремі надходження рукописних матеріалів з дарів, пожертв та спеціально закуплених бібліотекою. Так, 1872 р. *“До бібліотеки “Просвіти” закупив виділ рукопись Маркіяна Шашикевича — Євангелія на народній мові — від його сина Володимира за 50 зр.”* [22, с. 35], 1876–1877 рр. — рукопис “Транквиллиона Ставровецкого” [30, с. 9], у 1886 р. листи о. Данила Тянячкєвича за 60 років [31, с. 4], 1890 р. ряд рукописів подарували: Іван Белей — 3 відозви, Іван Борисикевич — 3 рукописи, Ростислав Заклинський — 1 рукопис, Ісидор Воробкевич — 1 рукопис [32, с. 6-7]. У 1891 р. книжки, брошури і рукописи прислали 58 дарувальників*, серед них: Олександр Кониський пожертвував: а) цінні автографи й рукописи українських письменників Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Миколи Костомарова, Данила Мордовця, Якова Кухаренка, Левка Боровиковського, Івана Нечуя-

* Наводимо лише тих осіб, які дарували рукописи, документи й фотографії.

Левицького, Номиса (Матвія Симоніва), Івана Тобілевича (Карпенка-Карого), Пантелеймона Куліша, Леоніда Глібова, Анатолія Свидницького, Василя Чайченка (Бориса Грінченка), Олени Пчілки (Ольги Косачевої), Вартоломея Шевченка, княжни Варвари Рєпніної і багатьох інших; з польських письменників — Елізи Ожешкової*, з московських — Михайла Салтикова-Щедріна, Сави Чалого та ін. Очевидно, серед них були і власні автографи жертводавця; б) рукописи й документи про село Переходівка і хутір Кониського за Румянцевським описом 1769 р.; в) поезії Панька Куліша: “Дон Жуан, поема Байрона”; “Дзвін” думи і співи Куліша в рукописі; г) Гомерову Одісею в перекладі Петра Ніщинського-Байди (12 пісень, автограф); є) фотографію Єлизавети Милорадович для тов. ім. Шевченка**; Інститут Руського педагогічного товариства — 6 книжок старовинних рукописів; редакція “Діла” — 1 рукопис; Олександр Колесса — свою поезію “При кам’яному затоні” [33, с. 8-9]. Серед рукописів галицьких письменників були подаровані Корнилом Устияновичем автографи його батька Миколи Устияновича***.

Тривалий час про нагромадження в бібліотеці рукописних та архівних матеріалів інформації у звітах немає. Щойно у звіті за

* Цікаво, що згадку саме про ці рукописи зустрічаємо вже як про скарби бібліотеки НТШ у Львові у статті про діяльність бібліотеки в початковий період німецької окупації: *“Із трепетом у грудях розгортаємо збірку О. Я. Кониського, і враз нас овіває дух епохи великого Шевченка. Листи Білозерського, Костомарова, фантазійним письмом померезані листи Щепкіна, повний щирої відданості лист кн. Рєпніної, з теплом у кожному рядку лист Марковичевої... І врешті переповнений пекучою тугою за власною хатою і чарівною закутиною землі, що йому “вдень і вночі сниться” лист самого поета до Вартоломея Шевченка...”* Див.: [27, с. 4]. Зараз вони зберігаються у Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Шевченка НАН України.

** Викрадена з ЦДІА України у Львові у 2004–2005 рр., місце перебування невідоме.

*** У Відділі рукописів Бібліотеки НТШ ці матеріали зберігалися під номерами: № 74 — автограф твору Корнила Устияновича “На Тарасовій могилі”, № 456 — його ж кореспонденція за 1889–1903 рр., № 900 — два листи Миколи Устияновича за 1873–1874 рр., № 966 — його ж автограф.

1903 р., коли бібліотекарем став Кость Паньківський, зазначено, що в бібліотеці є вже повна шафа манускриптів, документів архівальних і книг церковних [14, с. 37], — які назбиралися за цей час. У звіті за 1904–1905 рр. додано, що ці документи і матеріали *“в сім році будуть теж списані й упорядковані”* [15, с. 41]. До початку Першої світової війни окремих згадок про архів товариства більше не знаходимо. З початком вересня 1914 р. “Просвіта” була однією з перших українських установ, які “удостоїлися” як “головне огнище мазепинства” небажаних відвідин, оскільки царська Росія, провадячи шовіністичну внутрішню політику, особливо боялася українського “сепаратизму”, розсадником якого з останніх десятиліть ХІХ ст. вважала Галичину. Московські власті припинили діяльність товариства й опечатали кімнати та були так певні свого, що не поспішали забирати актів, що врятувало їх від знищення. Конфіскували тільки цінні папери, переховувані в касі товариства “Дністер”, матерію на прапори для філій і читалень та шовком ткани герби України, Льва і св. Архистратига Михаїла [11, с. 13-14]. З 1913 р. по 1920 р. бібліотека не працювала, а в 1922 р. тривалий час була закрита у зв’язку з перевіркою фондів, каталогізацією нових книг та відсутністю постійного бібліотекаря. Великі перерви негативно вплинули на роботу бібліотеки. Починаючи з 1923 р., бібліотека працює без поділу на головну і підручну.

Зате у звіті за 1926 р. автор повертається до передвоєнної історії бібліотеки: *“Тодішня бібліотека містила в собі не тільки книжки для випозичення читачам, але і рукописи письменників, картини (образи) артистів малярів, старовинні друки, різні старовинні речі: церковні приналежності, старовинні образи, альбоми, мапи і таке инше. [...] Наслідком цього при бібліотеці, як видно з протоколів засідань минулого віку, утворився відділ музейний, куди збирали речі, не тільки даровані, але й сама “Просвіта” купувала їх досить часто. [...] З заснуванням спеціальних інститутів, як Музеї, Бібліотеки ім. Шевченка “Просвіта” стратила значіння універсальної установи і могла прямувати до властивої мети позашкільної освіти. По перше позбавилася від такого матеріалу як музейні річи. Але не цілком, до останнього року ще залишалися рештки їх, що складали при бібліотеці окремий відділ — архів. Цей архів був переданий бібліотеці та музею*

НТШ щойно в біжучому році”. [16, с. 251]. За той час з “Просвіти” виросло багато окремих товариств, а між ними кілька з освітньою метою, як, наприклад, “Рідна школа”, музеї та інші українські установи [16, с. 250].

Йдеться, нагадаємо, про 1926 р., хоча ще раніше, від 1923 р., бібліотека, “почала позбавлятися від зайвого для неї матеріалу, як суто фахові книжки та архив” [16, с. 252]*. Тоді було остаточно вилучено весь зайвий матеріал. “Архив, бібліотеку Ржегоржа (на чеській мові), книжки видання Чеської Академії наук, річні звіти, програми, статуту тощо списано і передано Наукового товариства ім. Шевченка. Решту книжок, що по змісту не надаються до бібліотеки вилучено в окрему шафу, з назвою “Книжки для обміну і продажі” [16, с. 252]. Також до НТШ було передано ряд подарованих товариству книгозбірень: колишнього табору в Йозефові (29 скринь), сільськогосподарської школи в Милованню (173 книжки), театральної комісії (драматичні твори) (111 книжок) [13, с. 285]; скриню зі старими часописами — дублетами (“Діло”, “Батьківщина”, “Житте і слово”, “ЛНВ”, “Записки НТШ”, “Хроніка НТШ та ін.) [12, с. 39], частину бібліотеки Івана Кивелюка [12, с. 41]. Також у 1928–1931 рр. бібліотека товариства подарувала 87 книжок Українській громадській бібліотеці у м. Шале (Франція), 53 книжки філії “Просвіти” ім. Івана Франка у м. Корбей (Франція), 37 книжок Українському Науковому Інституту у Берліні (Німеччина) [48, арк. 1-7].

Архів і музей товариства завжди були тісно пов’язані між собою. В окремих звітах є згадки про те, що в музеї зберігались також автографи українських письменників. Так, описуючи стан музею в 1903 р., бібліотекар Кость Паньківський зазначає: “Музей товариства невеликий, хоч має деякі цінні предмети, а то деякі памяткові річи по Шевченкові та колекцію автографів укр.-руских діячів” [14, с. 38]**. Після 1909 р. частина музею “Просвіти”, так само, як і архів, переходить як депозит на основі списаної умови до “Національного Музею” ім. митрополита графа Андрея Шептицького у Львові, а решта до музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, “де ті річі мають добре приміщення і сповняють

* У цьому випадку йшлося про **Арх. 1**.

** Серед пам’яткових речей були перо і посмертна маска Шевченка.

своє призначення. Тепер Т-во “Просвіта” з музею нічого вже не має, а навіть традиція вже й загинула, що “Просвіта” дала початок для повстання цінних і дуже багатих українських музеїв у Львові” [27, с. 198].

Другим важливим джерелом, яке засвідчує передачу збірок “Просвіти” до НТШ, є документи Центрального державного історичного архіву України у Львові, зосереджені в фондах НТШ (ф. 309) та “Просвіти” (ф. 348). Вони свідчать, що до бібліотеки НТШ також було передано з діловодного архіву (**Арх. 2**) цілий ряд матеріалів про діяльність товариства “Просвіта” не лише у Львові, а й Кам’янці-Подільському, на Волині, в Новому Санчі. Як видно з інвентарного опису документів відділу рукописів бібліотеки НТШ за жовтень 1944 р. [43; 21], надходили вони в різні періоди: № 533 — архів т-ва “Просвіта” (б/д); № 636 — збірка “Просвіта” (1923); № 599 — “Просвіта” в Кам’янці-Подільському (2 пачки, б/д); № 1374 — Читальня “Просвіти” в Туротині; № 1414 — “Просвіта” в Луцьку та три депозити: № 110 — збірка “Просвіти” — (Перекреслено. Збоку запис чорнилом: “Відобрав 5.XII.1941”); № 172 — збірка “Протоколи читальні “Просвіти” в Новому Санчі; № 244 — Ноти з “Просвіти” (автографи) (Дата надходження — 31.V.1940). Про їх походження свідчать самі назви, натомість передачу окремих рукописів та архівних матеріалів, які початково зберігалися в архіві “Просвіти”, встановити значно складніше.

Почасти на це питання відповідають докладні списки книжок, архівів, збірок, часописів та карт, переданих до бібліотеки НТШ у 1926–1928 рр. [46; 47]. Ці переліки дозволяють уявити, які саме матеріали були непрофільними для “Просвіти” й виділялися з успадкованих та подарованих товариству особових книгозбірень та колекцій. Так, 12 травня 1926 р. Головний віділ товариства “Просвіта” у Львові передає з архіву своєї бібліотеки до бібліотеки НТШ у Львові “папери”, упорядковані в семи підрозділах.

Найціннішими серед них, безумовно, є цілий ряд рукописів: **І. Рукописи** Георгія Кониського (“Історія Русів”)*, Олександра Кониського (документи і рукописи)**, підготовані до друку —

* У Відділі рукописів Бібліотеки НТШ під № 691 зберігалась “Історія переписана малоросійська” (1818).

** Архів О. Кониського (6 книжок, 2 пакети, 4 папки, 1 зошит, 3 конверти, 2 записних книжки) було передано з Львівської філії БАН до

Петра Байди (Ніщинського) (“Гомерова Одисея”), Пантелеймона Куліша (“Дон Жуан” та інші драматичні й поетичні твори)*, Наталії Кобринської (“Як стара Янова їхала желізницею”), Олександра Барвінського (драма “Полуботок”), Олени Пчілки (“Маскарад”), Панаса Карпенка-Карого (“Що було, то мохом поросло”), чотири вірші Лесі Українки, Сергія Шелухина, п’ять рукописів Бориса Грінченка, Михайла Грушевського (“Історія одної ночі”), Трохима Зінківського (“Казка історична”), Володимира Леонтовича (“Per pedes apostolorum**”).

II. Кореспонденція і записки — Омеяна Огоновського і Євзевія Грушкевича (6 течок), Михайла Драгоманова.

III. Дипломи польських королів 1660, 1671 рр. Дальші розділи не описані докладніше — це: **IV. Статути і звіти; V. Звіти; VI. Часописи; VII. Оповідки і відозви** [47, арк. 1-1 зв.].

Спис ч. 2 речей з архіву Т-ва “Просвіта” у Львові, переданих Науковому Товариству ім. Шевченка у Львові 8.VI.1926 р. містить цілий ряд різних позицій: це й альбоми (напр., Альбом “Етнографічної вистави в Тарнополі” 6.VII.1887 р.); і офорти Шевченка, вид. в Києві 1891 р.; Металева таблиця на дерев’яній дошці “Перше страхове австрійське товариство”; Фотографії; Велика картина — алегорія 1848 р.; Портрет Тараса Шевченка, копія з картини артиста В. Розвадовського; Атласи; Мапи; Плани; Папка з актами інформаційного бюро для Волині і Холмщини; Таблиці; Документи старовинного письма (документ новгородський, студ. Духінського 1862 р. французькою мовою; пам’ятник палеографічних документів Богемії і Моравії, зош. I., виданий Густавом Фрідріхом в Празі 1904 р. чеською мовою); Образи, портрети; Папка з дрібними образами; Образи чужі та ін. [47, арк. 2-4]. Як бачимо, в цьому переліку лише незначну частину становили

Києва, де він зберігається у Відділі текстології та рукописних фондів Інституту літератури ім. Шевченка у Києві. Архів О. Кониського (ф. 77) має 272 од. зб. Це — твори, листування Кониського, збірка автографів творів та листів українських письменників XIX ст. (Лесі Українки, Тараса Шевченка, Леоніда Глібова, Марка Вовчка, Елізи Ожешко та ін. за 1844–1891 рр.) та ін.

* Цей та інші твори П. Куліша зараз зберігаються у Відділі текстології та рукописних фондів Інституту літератури ім. Шевченка в Києві.

** Босоніж (лат.), дослівно: ногами апостолів.

рукописні матеріали, що знову-таки свідчить про те, що архів (**Арх. 1**) при бібліотеці товариства складався з різномірних матеріалів — іконографічних, картографічних, дрібних друків тощо. Решта чотири переліки охоплюють книжки та періодику, передані бібліотеці НТШ у Львові з бібліотеки товариства “Просвіта” у 1926–1928 рр.*

Усі ці збірки згодом розділили драматичну долю Наукового товариства ім. Шевченка, його бібліотеки, рукописного відділу та музейних колекцій [6, с. 9-14; 7, с. 114-119; 29].

Філії, читальні та видавництво “Просвіти” функціонували дуже ефективно (крім періоду Першої світової війни), — постійно поповнюючи матеріалами своєї діяльності, які надходили у формі звітів і листування, архів “Просвіти” (**Арх. 2**), який до початку Другої світової війни знаходився при Головній управі у приміщенні товариства на пл. Ринок, 10. Збереглися інвентарні описи архіву, який за большевицьких часів було вивезено разом із частиною бібліотеки до монастиря оо. Василіян у Львові на Жовківському передмісті, а по їх відході перевезено до Державного архіву на вул. Підвалля, 3 — з початком грудня 1941 р. “Просвіта” перейняла знову до себе [44, арк. 1-16]. Згаданий архів містить старі адміністраційні книги і акти, тобто листування централі з філіями і читальнями “Просвіти”, як також всяку іншу кореспонденцію “Просвіти” з різними установами і владами. Значна частина актів не збереглася.

Перелік містить книги і акти товариства, перейнятих з Державного архіву:

А. Книги, в т. ч.: Книга впису членів т-ва “Просвіта” від 1868–1885 р.; Книги членів в поазбучнім порядку по Філіях, 6 томів; Поазбучні покажчики членів, 4 томи; Книги прийняття в члени, 3 томи; Американські і заграничні члени, 3 томи; Почесні члени, 1 том; Протоколи чекові і переказові, книг 23; Протоколи листові,

* Списки містили чеські книжки та книжки з бібліотеки Франтішка Ржегоржа, видання Чеської Академії Наук, правничі книжки та журнали з бібліотеки Івана Кивелюка; друки з бібліотеки Йосифа Танчаковського: збірники законів, підручники, журнали; список некомплектних часописів мав 56 позицій (укр., рос. мовами), в т. ч. рідкісних, 9 — американських (нім., пол., укр. мовами). Про це див.: [47, арк. 5-5 зв., 7-9 зв.].

книг 4; [Актові]* книги, шт. 17; Касові книги від 1868 р., шт. 4; Касова книга від 1909–1929 рр.; Касові книги від 1930–1939 рр.; Протоколи засідань Філії Львів-повіт; Бібліотечної комісії; Господарсько-промислової комісії; Просвітно-організаційної комісії; Видавничої комісії; Загальних зборів від 1921–1936 рр.; Нумеричний** список Читалень від 1891 р.; Метрики Читалень, том 2; Філій “Просвіти”; Адреси Читалень по Філіях, 3 книги; Інвентар переплетні “Просвіти”; Індекс протоколу подавчого***; Книга контингенту дару “Просвіти”; Книга виплат переплетничного персоналу; Контова**** книга ювілейного матеріалу; Магазинова^{5*} книга видань Оренштайна; Різні бухгалтерські книги, штук 30; Каталог бібліотечних книжок, 3 книги; Кліші, том 1; Адміністраційні і бухгалтерські книги Спілки “Діло”, штук 36.

Б. Течки з перепискою Філій “Просвіти” — разом 83 течки.

В. Течки з перепискою з Читальнями “Просвіти” в повітах — разом 76 течок.

Г. Теки з різним змістом: Українські установи у Львові — 3 течки; РСУК, “Центросоюз”, “Маслосоюз” — 1 течка; Неукраїнські установи у Львові — 1 течка; Українські установи в краю — 3 течки; Волинь, Холмщина, Дубно, Україна Закарпатська, Еміграція політична, Україна Радянська, Лемківщина, Гуцульщина, кожна по 1 течці — всього 7 течок; Америка — 7 течок; Чехословаччина — 1 течка; Німеччина — 1 течка; Франція — 1 течка; Італія — 1 течка.

І колонка 11. Старі акти по буквах — разом 16 течок.

II колонка 12. [44, арк. 1-6]. Ці інвентарні описи є найпізнішою документацією діловодного архіву “Просвіти” як установи (**Арх. 2**) за 1941 р.

Можемо стверджувати, що саме ці матеріали склали основу сучасного ф. 348 товариства “Просвіта” в Центральному державному історичному архіві України у Львові (**Арх. 3**), хоча частини просвітянських збірок були втрачені у різні часи — внаслідок воєнних дій Першої світової війни і польських погромів

* Слово непрочитане.

** Номерний, за номерами.

*** Показчик до журналу вхідної кореспонденції.

**** Від: конто (італ.) — банковий рахунок.

^{5*} Від: магазин (пол.) — склад.

1919 р., 1928 р., 1938 р. Проте ці втрати ніщо проти ударів, завданих культурі, науці й пам'яткам “червоними варварами”, як їх назвав довголітній директор бібліотеки НТШ Володимир Дорошенко. Він описує погром, влаштований в українських редакціях та установах Львова у перші дні після приходу до Львова Червоної армії, коли постраждали: “Українська Бесіда”, “Рідна Школа”, “Союз Українок”, а особливо “Просвіта”, де *“покрадено, або знищено образи, поламано й попалено шафи й бюрка, як зрештою і в Народнім Домі. Добре упорядкований архів “Просвіти” скинено з полиць на підлогу й зроблено з нього кашу. Всі сходи були устелені верствами рукописів та відірваними сторінками книжок, що їх виносили большевики з “Просвіти” та редакції “Діла” на знищення. Бібліотека “Просвіти” в переважній частині теж була знищена. Управа бібліотеки Наукового Т-ва ім. Шевченка, бажаючи рятувати ці збірки, наліпила на дверях оповістку, що всі ці збірки резервуються для НТШ, але “культурні” большевицькі редактори не пошанували претенсій бібліотеки. Клішами й книжками палили в печак”* [9, с. 236-237]. Як царська Росія боролася проти українського “сепаратизму”, так у 1939 р. й Радянський Союз взявся завзято нищити читальні, філії та бібліотеки “Просвіти”, розправлятися з її керівниками й активістами, а замість національної ідеології насильно впроваджувати комуністичну.

Професор Іван Брик, багатолітній голова “Просвіти”, який після приходу большевиків був заарештований і довгі місяці просидів у тюрмі НКВС у Львові, згадував, як 22 вересня 1939 р. увійшла в місто Червона Армія, а вже 23 вересня в будинку “Просвіти” на пл. Ринок, 10, де містилася канцелярія централі й осідок її проводу, вешталися енкаведисти. У кімнатах “Просвіти” з першого дня примістилася редакція большевицького щоденника “Вільна Україна”. Згодом “Вільна Україна” перебралась в інше приміщення, а в “Просвіті” звила своє гніздо редакція російської червоноармійської газети “Звезда Советов”. *“Цінна бібліотека, важні документи Товариства, бухгалтерійні книги, дуже цінні пам'ятки, фотографічні знімки, кліші впали жертвою нечуваного вандалізму: червоноармійці й редактори палили ними їв печак. ... Книжкові магазини видань “Просвіти” теж большевики забрали, частину знищили, а решту віддали книгарському трестові в розпродаж”* [4, с. 252-253].

27 жовтня 1939 р. відбулося засідання Головного відділу товариства “Просвіта”, на якому було розглянуто справу видобуття бодай деяких речей (архіву, бібліотеки, портретів) з реквізованого будинку на пл. Ринок, 10 і вирішено звернутися за допомогою до Кирила Студинського [36, с. 668], тодішнього голови т. зв. Народних Зборів Західної України, які саме відбувалися тими днями у Львові. Рукою Студинського на листі зроблено примітку “для передачі Н.Т.Ш.”.

Повернути архів вдалося після приходу до Львова німецької окупаційної влади, коли діяльність товариства швидко була поновлена. 5 листопада 1941 р. голова товариства др. Іван Брик і секретар Микола Дужий від імені товариства звернулися до Державного архіву у Львові (на вул. Підвальній, 13) з проханням повернути пограбований більшовиками архів товариства “Просвіта”: *“Українське товариство народної освіти “Просвіта” у Львові мало свій власний архів аж до вибуху війни 1939 р. Він охоплював протоколи засідань, касові книги, звіти філій і читалень та окремі документи, які мають для товариства “Просвіта” історичне значення. Цей архів було перевезено більшовиками спершу до монастиря оо. Василян на Жовківській вулиці, а потім до будівлі на вулиці Підвальній 13. Зараз він знаходиться у приміщенні Державного архіву у Львові, на вул. Підвальній 13. Згаданий архів не має жодної матеріальної чи загальної вартості, однак для товариства “Просвіта” є дуже цінним, оскільки містить матеріали, які стосуються виключно товариства “Просвіта”* [45, арк. 155]. Через місяць архів (**Арх. 2**) було відібрано й він повернувся до товариства.

Після закінчення Другої світової війни документи “Просвіти” (**Арх. 2**) знову опинилися у віданні радянської архівної системи, яка належала тоді до Міністерства внутрішніх справ УРСР. Як історія хвороби, читається справа фонду товариства “Просвіта”, яка описує його долю.

9 серпня 1947 р. заступник начальника Архівного управління МВД УРСР капітан Павлюк віддає розпорядження в. о. директора ЦДА України в Києві А. Бондаревському прийняти на зберігання документальні матеріали, які прибули зі Львова. І навскоси по цьому тексту синім олівцем директорський, але не дуже

грамотний наказ нижчим інстанціям: “Т. Зыковой принять и составит акт в том, что приняты одну машину, указать фонд, количество (около двух тонн). А. Бондаревский. 9.8.47.” [41, арк. 15]*.

І далі йде сам акт передачі: “Акт гор. Киев 9-го августа 1947 года. Мы нижеподписавшиеся, Начальник отдела культуры и быта Львовского Государственного Архива тов. Чернецкий, Начальник Особого Отдела ЦГИА УССР тов. Зыкова В. М. составили настоящий акт в том, что первый сдал, а второй принял на хранение документальные материалы фонда Украинских националистических товариществ “Просвіта”, привезенных из Львовского областного государственного архива. Документальные материалы не упорядочены, привезены в машине “навалом” в количестве около двух тонн. Справочного аппарата к фондам не имеется” [41, арк. 16]. Можна собі уявити, до якого стану треба було довести колись добре впорядкований архів з достатнім довідковим апаратом. А через два роки з’являється перший “Отчет о разборке по фондам группы материалов под общим названием “Просвіта”. Звідки взялася ця “група матеріалів”, важко уявити, хіба що під час перевезення зі Львова до Києва “навалом” на вантажній машині, але в результаті “разборки” виділені окремі самостійні фонди: “Головна Управа т-ва “Просвіта” у Львові” (об’єм 2670 од. і 360 кг розсипу (облік точний); “Кременецька повітова Просвіта” (об’єм 110 кг розс. 9 (орієнтовно); “Луцька Повітова Просвіта” (об’єм 180 кг розс. (орієнтовно); “Ковельська Повітова Просвіта” (об’єм 60 кг розс. (орієнтовно); “Володимир-Волинська Повітова Просвіта” (об’єм 30 кг розс. (орієнтовно); “Кам’янець-Подільська Повітова Просвіта” (об’єм 5 кг розс. (орієнтовно).

З цих матеріалів було виділено в утиль — 100 кг розсипу, і для підкладки в чужі фонди — 20 кг (орієнтовно). Акт 12.VIII.49. Підпис: В. Зикова [41, арк. 17].

Потім цей самий відділ Особих фондів ЦІА в Києві склав “Отборочный список № 23” на документальні матеріали фонду Головного комітету товариства “Просвіта” у Львові, “как не имеющие ни исторического, ни практического значения”. Обсяг

* Правопис оригіналу збережено. Варто зазначити, що його рівень узгалі характерний для кола службовців МВС того часу — чим-чим, а зайвою вченістю вони не страждали.

фонду складав 2670 од. зб. і 360 кг розсипу за 1874–1942 рр. Залишено на зберігання в фонді статuti, обіжники, протоколи, резолюції зборів, звіти, листування з філіями і т. п. Відібрано, як “неподлежащие хранению”:

1. Квитанційні корінці — 90 од.
2. Учнівські зошити учнів сільгоспшколи при товаристві — 3 кг.
3. Чорнові замітки бухгалтерії, музичні ноти, уривки списків книг — 35 кг.
4. Чисті бланки — 20 кг.
5. Повторні примірники документів: обіжники, оголошення — 15 кг.

Всього було знищено 73 кг розсипу і 90 окремих од. зб. Документ підписав директор ЦДІА УРСР Олійник, заступник директора ЦДІА УРСР Бондаревський, начальник відділу Зикова. На списку внизу рукою Валентини Зикової дописано: “Э.П.К.* АУ МВД УССР заключения на материалы не прислала. Докум. материалы по данному списку направлены филиалу ЦГИА во Львове. 11/VII.50 г. В. Зыкова” [41, арк. 19].

Потім, як видно з документів, фондом “Просвіти” почали займатися вже у Львові. Тут до документів підійшли вже трохи в інший спосіб: керуючись наказом Міністерства Внутрішніх Справ Союзу РСР від 3 червня 1956 р. № 275 і переліком документальних матеріалів, які належить зберігати у відділах секретних фондів, у 1957 р. комісія вже не засекречувала, а розсекречувала те, що вважала за потрібне, виходячи з того, що всі документи українських організацій в принципі повинні бути секретними. Тому на таємному зберіганні було залишено 90 справ [41, арк. 25].

Згодом у Львівському обласному архіві віднайшли ще 3 кг документів “Просвіти”, а у відділі рукописів Бібліотеки ім. В. Стефаника АН УРСР у Львові — 160 неописаних справ з XIX–XX ст. і 8 кг розсипу. У 1976 р., під час чергового “вдосконалення” архівних фондів, комісія у складі заступника директора ЦДІА України у Львові А. Сісецького, начальника I частини А. П’ятигорової і старшого наукового співробітника В. Бунченко провела додатковий перегляд та вивчення складу і змісту документів фонду. Комісія в акті від 20 липня 1976 р. встановила, що ряд

* Экспертно-проверочная комиссия (рос.).

справ (разом 90): “содержат в себе переписку с буржуазно-националистическими партиями, организациями, товариществами и частными лицами в Америке, Чехословакии, Канаде и др. странах; рефераты, статьи, заметки, сообщения, рассказы, новеллы, стихи и другие произведения антисоветского и буржуазно-националистического содержания; книги учета и списки членов товарищества за границей, подлежат засекречиванию и передаче с общего на секретное хранение в I часть. Всего 83 дела.

При полистном просмотре дел №№ (...) * из них были из'яты отдельные документы секретного характера: рефераты, статьи, заметки, рассказы, новеллы, стихи и др. произведения, посвященные УСС, УГА, УНР и националистического содержания; документы служащих, содержащие сведения о пребывании их в УСС, УГА, УНР и националистических организациях, из которых были сформированы отдельные дела №№ (...). Всего 7 дел. Отдельные письма частных лиц из Канады, Чехословакии, Румынии и Франции были выделены из дел №№ (...) общей переписки и подложены в уже ранее имеющиеся аналогичные дела №№ (...). Всего подлежат засекречиванию и передаче на хранение в I часть 90 дел №№ (...)” [41, арк. 32-33].

Мало минути ще 23 роки, щоб 3 лютого 1989 р. комісія з розсекречення документів ЦДІА України у Львові виявила, що документи фонду 348 товариства “Просвіта” у Львові не містять ніяких секретних відомостей, підлягають розсекреченню й передачі на загальне зберігання. Всього було розсекречено 367 справ [41, арк. 41].

І, нарешті, 22 липня 1993 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України передала на постійне зберігання до ЦДІА України у Львові 6 томів протоколів товариства за 1868–1923 рр., вручені Міністерством культури та мистецтва Республіки Польща з доручення її президента. Ці книги мали особливе походження — вони належали до тієї частини документів, що були вивезені з бібліотеки НТШ у Львові під час Другої світової війни у 1944 р. По дорозі, поблизу Вроцлава, ці транспорти потрапили під бомбардування і архіви опинилися в Аделіні (тепер Загородно під

* Тут і далі номери справ у документі пропущені.

Золоторією в Польщі). Знайшли їх після війни польські бібліотекарі і разом зі збірками Національної бібліотеки перевезли в 1945 р. до Варшави.

Після попереднього впорядкування у 1946–1947 рр. вони пролежали ще 40 років, аж поки у 1980-х рр. їх описали детальніше і змікрофільмували. Нарешті, у травні 1993 р., під час візиту президента Польщі Леха Валенси до України, шість книг протоколів товариства “Просвіта”, були передані “в дар українському народу”. Це книги протоколів загальних зборів і засідань головного відділу товариства “Просвіта”, починаючи від перших зборів товариства 26 листопада 1868 р. до 20 лютого 1923 р., — пізніші протоколи зберігалися у Львові. У Національній бібліотеці у Варшаві залишилися — статут товариства, документи про організацію й діяльність головної управи, філії й читалень за 1892–1939 рр. (протоколи, заяви, бюлетені, кореспонденція); матеріали видавничого відділу товариства і редакції часопису “Життя і знання”; листування з 1923–1939 рр. (листи до редакції і до редактора, професора Василя Сімовича) [29]. Мікрофільми цих документів є також у ЦДІА України у Львові й доступні для використання.

Дім “Просвіти”

Дім Леваковських на пл. Ринок, 10 під числом списовим 179, куплений 1895 р. за ціну 130.000 злотих ринських австрійських, став першою власною домівкою української установи у Львові. Тут у різні часи розміщувалися мало що не всі українські установи, які згодом переносилися до власних приміщень: Наукове товариство ім. Шевченка, “Дністер”, Крайовий ревізійний союз, Крайове кредитне товариство “Центробанк”, Товариство урядників і священників, Реміснича бурса, Союз молочарських спілок “Маслосоюз”, “Сільський господар”, “Рідна школа”, “Сила”, Союз українських купців та багато інших.

Починаючи від австрійських часів, дім “Просвіти” часто ставав об’єктом різних нападів, під час яких не раз потерпали бібліотечні й архівні збірки установи. Адміністратор товариства Андрій Гап’як виклав їх хроніку в історичній довідці про дім “Просвіти”, складеній 25 березня 1942 р. Перший напад відбувся 23 листопада

1918 р., коли польське військо провело ревізію у приміщенні товариства. Тоді *“польські військові стежі перевели ревізію в цілм домі, перевернули в канцелярії всі акти, переглянули реєстратуру і бібліотеку, порозкидали кореспонденції, порозбивали позамикані бюрка і шафи, а на кінець вистрілили кілька набоїв в стелю канцелярії Товариства”* [11, с. 71]. 21 вересня 1922 р. у будинку вибухнула бомба, яка завдала великої шкоди, внаслідок чого польська поліція провела ревізію в канцелярії й заарештувала кількох службовців. 1 листопада 1928 р. стався напад польської шовіністичної молоді від вул. Бляхарської. Погромники цілковито знищили переплетню товариства, потрощили машини, друки і книжки викинули на вулицю, а що цінніше — те вкрали. Та найгіршим був 1938 р. — рік двадцятилітньої річниці відбудови Польщі. Польські боївки двічі вдиралися до української установи — 12 жовтня й 4 листопада. Останній напад двотисячної юрби відбивали, замкнувшись усередині, самі працівники “Просвіти” і студенти університету. Шкода була великою — вибито понад 120 шиб, ушкоджено 10 віконних рам, стіни у фронтних кімнатах, внутрішнє уладження, портрети о. Степана Качали, Юліана Романчука і картину Петра Холодного-старшого “Виїзд князя на лови”. Востаннє польська поліція побувала в домі “Просвіти” після початку війни у вересні 1939 р. Проводячи ревізію в пошуках схованої амуніції і зброї, порозбивали всі шафи, бюрка і столики, акти й книжки повикидали на підлогу, а з переплетні та друкарні зробили гори макулатури.

Вже через тиждень у коридорах і кімнатах дому “Просвіти” товпилися східні “визволителі” та “товариші” з краківського передмістя, які влаштовували тут мітинги. Захоплення Галичини Радянським Союзом після пакту Молотова-Ріббентропа дозволило йому розправитися з ненависним для комуністичної імперії вогнищем “українського буржуазного націоналізму”.

Вважається, що товариство припинило свою діяльність восени 1939 р. [51, с. 235], коли значна кількість його майна і книжкових фондів була знищена. Підставою для такого твердження послужили також висловлювання самого Володимира Дорошенка. Популярний інтернет-ресурс Вікіпедія розвиває цю тезу: *“1939 рік став останнім роком існування “Просвіти” на наших землях. Сталінські опричники знищили у центральному будинку Товариства*

(площа Ринок, 10) його архів, цінні історичні документи і рукописи, друковану продукцію. Так вони вчинили з осередками “Просвіти” і в інших містах і селах. Не дозволили відновити роботу “Просвіти” і гітлерівські окупанти” [53]. Насправді товариство і його філії діяли й під час війни, про що свідчать збережені документи за 1939–1944 рр. Певну інформацію про діяльність відновленої “Просвіти” в цей період дають відомості про збір у 1941–1942 рр. членських внесків і пожертвувань по читальнях у Львівському окрузі [50].

Символічно, що Акт відновлення Української держави був проголошений заступником провідника ОУН Ярославом Стецьком 30 червня 1941 р. у залі “Просвіти” на пл. Ринок, 10 у Львові [38, арк. 3; 37, с. 123-124]. У відозві президії Українського національного комітету в Кракові у зв’язку з проголошенням Акта відновлення Української держави з 1 липня 1941 р. сказано: “Збори відбулись в салі Матірнього товариства “Просвіта”. Там крізь довгі десятиліття кувались українські національні ідеали. Сьогодні в цих самих мурах проголошено найбільший акт — вияв української всенаціональної волі” [18, с. 1-2]. У 1943–1944 рр. тут була українська Академічна гімназія.

Від перших днів звільнення західноукраїнських земель із большевицької окупації у всіх місцевостях почали стихійно відновлювати “Просвіти”. Ця акція захопила всі повіти Галичини й частково Волині. Так само відновила свою діяльність і централь “Просвіти” у Львові. Управа м. Львова листом з дня 22.VII.1941 р. признала за “Просвітою”, як Краєвим інститутом позашкільного виховання і народної творчості у Львові все рухоме й нерухоме майно Обласного дому народної творчості у Львові (триповерховий дім з усім майном на вул. Францішканській, 7, загальною вартістю понад 2 мільйони карбованців) та всіх підлеглих йому палаців культури і клубів. Опираючись на ці акти, головний виділ “Просвіти” видав своїм службовцям доручення й вказівки щодо перебрання та повного забезпечення усього згаданого майна [40, арк. 1-2]. Голова товариства доктор Іван Брик, повідомляючи про відновлення діяльності товариства “Просвіта” у Львові, подає інформацію про те, як збереглися культурні цінності і майно “Просвіти” в останні роки: “Большевики поставилися відразу крاییне

ворожо до “Просвіти”. Вони не тільки припинили зразу її діяльність, але розграбили все майно цієї старої української установи. Кімнатне уладження, машини і т. і. передали на устаткування большевицьким організаціям. Ненависть до “Просвіти” була така велика, що в будинку “Просвіти” (Ринок, 10) більшовики порозтинали навіть всі електричні проводи. Велику увагу присвятили большевицькі господарі теж бібліотекам, що їх уважали джерелом контрреволюції. Проте, знаючи, яким великим довір’ям і любов’ю українського громадянства користується “Просвіта”, не важилися большевики яким-небудь формально-правним актом розв’язати це товариство” [23, с. 3].

Німці теж спершу не забороняли “Просвіти”. Проте у звіті обласного Проводу ОУН у Кам’янці-Подільському Проводові ОУН з 6 серпня 1942 р. про становище в області, організаційну діяльність та стосунки з німецькими властями констатовано, що невдовзі “Просвіти” були зліквідовані під приводом, що всілякі збірні масові товариства є розсадником комунізму. Розуміється, що при цьому пішов на той світ найсвідоміший український актив і було знищено створені ним документальні матеріали [39, арк. 81-86]. З кінцем Другої світової війни діяльність “Просвіти” припинилася на українських землях майже на півстоліття.

Підсумовуючи цю тему, спробуємо пунктирно простежити місця тимчасового перебування та зберігання архівних і рукописних матеріалів “Просвіти” за різними джерелами, які документують долю історичних колекцій. Після передачі до НТШ у 1923–1926 рр. архівні збірки (**Арх. 1**) знаходились у бібліотеці на вул. Чарнецького, 24 на 2 поверсі (зараз приміщення Відділу україніки ЛННБУ ім. В. Стефаника, вул. Винниченка, 24). З приходом большевиків 1939 р. діловодний архів (**Арх. 2**) з централі на пл. Ринок, 10 було вивезено разом із частиною бібліотеки до монастиря оо. Василіян на Жовківському передмісті, а по їх відході — до Державного архіву Львівської області на вул. Підвальной, 13, звідки на початку грудня 1941 р. товариство повернуло архів до свого будинку на пл. Ринок. А після закінчення війни документи “Просвіти” (**Арх. 2**) знову опинилися в концентрації Обласного державного архіву, на вул. Підвальной, 13, звідки частина в серпні 1947 р. була вивезена вантажними машинами до Києва, а інша передана

разом з бібліотекою товариства до Львівської філії наукової бібліотеки АН УРСР на вул. Стефаника, 2, звідки згодом ще частина перейшла до ЦДІА України у Львові, на пл. Возз'єднання, 3а (тепер пл. Соборна, 3а). 1950 р. т. зв. “літературні збірки”, в т. ч. напр., колекції Кониського (**Арх. 1**) передані до Відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури в Києві (вул. Грушевського, 4). Після війни частина, вивезена німцями до Нижньої Сілезії, опинилась у Національній бібліотеці у Варшаві (Biblioteka Narodowa) в палаці Красінських на пл. Красінських, звідки на початку 1990-х рр. була перевезена до закладового архіву БНВ на Алею Незалежності (Aleje Niepodległości), 213, де зберігається й досі.

Документальна спадщина “Просвіти” та головні місця її збереження

Досліджувати історію будь-якої організації чи установи неможливо без комплексного знання її документальної спадщини. Відомо ж, що в багатьох містах і містечках Галичини, починаючи з 1875 р., діяли філії “Просвіти”, а по селах — читальні. 1906 р. філії товариства почали творитися і в тій частині України, що входила до складу Росії (1905 — в Одесі, 1906 — у Києві, 1906–1911 — в Кам'янці-Подільському, Житомирі, Чернігові, Миколаєві, Мелітополі та ін.), а після Першої світової війни — також на Закарпатті. Робота кожної структурної одиниці відповідно документувалася, зокрема, провадилося листування з централею та іншими установами. За час існування “Просвіта” видала близько 1000 книг і брошур, в основному, популярного змісту [34]. Періодичні видання товариства, такі як “Життя і знання”, “Голос Просвіти”, “Діло” мали свої редакції, редакційні портфелі, листування з авторами та передплатниками тощо.

У Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається архів товариства “Просвіта” (ф. 348), який налічує 7691 справу за 1827–1944* рр. і містить: статути (1868, 1870, 1891, 1913, 1924), обіжники, інструкції, звіти, постанови,

* Документи за 1827–1868 рр. — колекція, зібрана товариством і документи діяльності філій товариства “Просвіта”; за 1939–1944 рр. — документи діяльності філій товариства “Просвіта” під час війни.

інформації про діяльність і протоколи засідань загальних зборів і засідань Виділу товариства (1868–1939); списки членів Головної управи (1924), комісій і їх керівників (1932), особові справи, списки службовців; головні книги реєстрації членів, книга почесних членів товариства, журнал реєстрації вхідної кореспонденції (1894–1939), книга записів основних показників філій (1936–1939), книга реєстрації читалень (1891–1939), алфавітні та адресні покажчики філій, читалень, кооперативів (1923–1939). Список документів архіву при Головній управі (1941). Матеріали про діяльність на Лемківщині (1913–1933), звіти та протоколи Лемківської комісії (1911–1936). Програма діяльності на Волині, Надсянні, Підляшші, Поліссі й Холмщині (1926). Відзначення ювілеїв товариства, М. Шашкевича, Т. Шевченка, І. Франка, М. Лисенка, Ю. Федьковича. Матеріали про підготовку і проведення конгресів (1906, 1928). Документи канцелярії головного правління. Документи про фінансову діяльність. Матеріали про діяльність філій і читалень товариства, про організацію курсів, лекторіїв, театральних, хорових та інших гуртків; облік бібліотечного фонду та його використання. Видавнича діяльність: інвентарні описи видань книгарні (1926–1938), книги обліку видань, надісланих передплатникам; листування з видавництвами, редакціями, книгарнями у Європі й Америці; листування з авторами; статті, реферати, літературні твори, огляди з історії товариства та окремих видів діяльності. Листування з українськими організаціями та окремими членами товариства у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Франції та ін.; книги обліку індивідуальних та колективних членів товариства в Америці (1924–1939). Матеріали редакції журналу “Життя і знання” містять статті, повідомлення на політичні, історичні, літературні та інші теми, листування з українськими установами, організаціями, товариствами й окремими особами в Галичині, Волині, Закарпатті, Польщі про передплату журналу й публікацію дописів.

У 1990 р. було розсекречено опис 1 р., який мав 367 од. зб. за 1907–1944 рр. і містив: матеріали діяльності Головної управи, канцелярії та комісій товариства для американських українців, організаційної, просвітницької, видавничої та інших комісій; особові справи, анкети, заяви членів товариства, в т. ч. картотеку членів товариства за 1941–1944 рр.; листування з українськими

організаціями та окремими членами товариства у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Уругваї, на Кубі та в інших країнах про сплату внесків, передплату й надіслання видань товариства, відзначення ювілеїв.

Серед матеріалів фонду є також шість книг протоколів загальних зборів і засідань головного відділу (1868–1923), передані 1990 р. в дар Україні президентом Польщі Лехом Валенсою.

У 2005 р. з ЦДІА України у Львові було викрадено ряд справ (за звітами міліції 15 справ, в тому числі анкети почесних членів т-ва “Просвіта” з фотографіями), проте за сучасними обліковими документами як відсутні зазначені лише п’ять справ, зокрема, найдавніша книга реєстрації членів товариства від дня його заснування.

Чимало документів і матеріалів діяльності товариства містяться також в особових фондах провідних діячів і голів “Просвіти”, або в документальних комплексах у складі інших збірок. У різні періоди товариство очолювали: Анатоль Вахнянин (1868–1870), Юліан Лаврівський (1870–1873), Володислав Федорович (1873–1877), Омелян Огоновський (1877–1894), Юліан Романчук (1896–1906), Євген Олесницький (1906), Петро Огоновський (1906–1910), Іван Кивелюк (1910–1932), Михайло Галушинський (1923–1931), Іван Брик (1932–1939), Юліан Дзерович (1939). Також, наприклад, фонд Мелітона Бучинського (ф. 17) в ЛННБУ ім. В. Стефаника включає листування і документи про діяльність товариства “Просвіта” [8, с. 66-76]. Архів Івана Белея в Інституті літератури в Києві містить матеріали товариства за 1870–1890 рр. Багато документів з історії товариства містять також особові фонди діячів “Просвіти” у ЦДІА України у Львові: Миколи Андрусика (ф. 388), Івана Боберського (ф. 366), першого голови “Просвіти” Анатолія Вахнянина (ф. 818), Ярослава Весоловського (ф. 381), голови “Сільського господаря” Тита Войнаровського (ф. 682), Семена Горука (ф. 385), Володимира Дорошенка (ф. 365), Івана Крип’якевича (ф. 387), Василя Лукича (Володимира Левицького, ф. 363), Осипа Маковея (ф. 363), Осипа Назарука (ф. 359), Романа Осінчука (ф. 380), Володимира Охримовича (ф. 372), Михайла Павлика (ф. 663, в т. ч. колекція документів М. Драгоманова), Костя Паньківського (ф. 374), Юліана Романчука (ф. 382), Йосафата Скрутеня (ф. 376), Кирила

Студинського (ф. 362, у якому є 53 справи, що містять листування з товариствами “Просвіта” й “Січ”), Олександра Тисовського (ф. 410), Степана Томашівського (ф. 368), Степана Федака (ф. 373), Петра Франка (ф. 640), Гната Хоткевича (ф. 688), митрополита Андрея Шептицького (ф. 358), Володимира Шухевича (ф. 735).

Дотичними є також матеріали інших українських товариств і організацій, що зберігаються у ЦДІА України у Львові: “Рідної школи”, “Супруги”, “Союзу українок”, “Української бесіди”, Товариства українських наукових викладів ім. Петра Могили, “Достави”, “Центросоюзу”, Ревізійного союзу українських кооперативів, “Сільського господаря”, “Дністра”, “Землі”, “Пласту”, “Сокола-Батька” та ін.

Зокрема, у фонді спадкоємця архіву (**Арх. 1**) “Просвіти” — Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (ф. 309) — відклалися документи про передачу з діловодного архіву (**Арх. 2**) до бібліотеки НТШ матеріалів про діяльність товариства “Просвіта” у Львові, Кам’янці-Подільському, Новому Санчі, на Волині, інвентарний опис документів відділу рукописів бібліотеки НТШ за жовтень 1944 р. Також містяться листи виділів товариства “Просвіта” до НТШ з листопада 1934 р. зі співчуттям з приводу смерті професора М. Грушевського, почесного члена товариства “Просвіта” у Львові. У ф. 315, редакції газети “Новий час” є повідомлення товариства “Просвіта” у Львові про посвячення прапора товариства. У ф. 326, редакції журналу “Наш лемко” у Львові, відклалися документи організаційно-адміністративної діяльності: повідомлення, угоди, укладені між Лемківською комісією товариства “Просвіта” у Львові і членами редакції; листи товариства “Просвіта”, “Рідна школа”, “Відродження” та приватних осіб про передплату; у ф. 354, Табір українських біженців, м. Гмюнд — матеріали співочо-драматичного гуртка, товариства “Просвіта”, жіночого комітету в таборі; у ф. 736, Товариство українських наукових викладів ім. Петра Могили — листування з товариством “Просвіта” про відзначення 100-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка; у ф. 764, Колекція фотографій, фотоальбомів, негативів і кліше — фотографії до історії товариства “Просвіта”^{*} тощо. Таких прикладів можна навести чимало.

* Ствердити збереження цих фотографій в архіві не вдалося.

Окрім того, частини колишнього архіву “Просвіти” (**Арх. 3**) потрапили до ще кількох сховищ. Зокрема, у **Львівській національній науковій бібліотеці України імені В. Стефаника** зберігається бібліотека товариства та частина її рукописних фондів (ф. 122), що включає фрагмент редакційних матеріалів журналу “Життя і знання” та матеріали діяльності Лемківської комісії “Просвіти” за 1930-ті рр. Вже йшлося про архів Мелітона Бучинського (ф. 17).

У **Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури НАН України в Києві** також зберігається частина архівів, що належали до відділу рукописів Бібліотеки НТШ у Львові, 10 січня 1950 р. передана з Відділу рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР до Інституту літератури АН УРСР. Текст акта передачі був складений не дуже грамотно, хоч і підписаний функціонерами високого рангу: *“На основі розпорядження ЦК КП/б/У — Відділ рукописів Львівської бібліотеки АН УРСР, через зав. відділом Т. Ю. Козачук передал до Інституту літератури, а члени комісії ЦК КП/б/У в особі: т. т. М. С. Грудницької та М. С. Крутикової, та вченого секретаря Львівських Установ Академії Наук УРСР В. А. Дудник — прийняли 10-го січня 1950 року нище — зазначені рукописи”* [1], серед яких був також архів Івана Белея, у складі якого містяться матеріали діяльності товариства “Просвіта” за 1870–1890 рр. (1 папка), рукописні й архівні матеріали Олександра Кониського, Пантелеймона Куліша та інших письменників*, подаровані свого часу львівській “Просвіті” Кониським.

Документи “Просвіти” з території Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств зберігаються також в інших центральних і обласних архівах та бібліотеках: **Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва у Києві, Державних архівах Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського, Інституті рукопису НАН України**. В усіх цих сховищах матеріали, що стосуються діяльності товариства “Просвіта”, його філій і читалень, знаходяться у складі інших фондів.

Та найбільше документів “Просвіти” в роки війни потрапили до Польщі, до **Національної бібліотеки у Варшаві (Biblioteka Narodowa, Warszawa)**. Це, зокрема, документи про організацію

* У Путівнику по фондах відділу рукописів Інституту літератури (Київ, 1999) не вказано походження цих збірок.

і діяльність Головної управи, філій і читалень за 1892–1939 рр., видавничі матеріали й листування редактора журналу “Життя і знання” В. Сімовича за 1923–1939 рр. та ін. Окремі матеріали про діяльність “Просвіти” відклалися у складі інших збірок: Українська освіта і шкільництво в Речіпосполитій (1923–1928); УНДО (1925–1937); архівах Дмитра Донцова (1914–1939) та Олени Кисілевської (1928–1939), — це, здебільшого, листування з товариством про співпрацю.

* * *

Підсумовуючи, можна сказати, що архів товариства “Просвіта” від часу свого заснування у 1894 р. пройшов багато етапів формування, переміщень, розпорошення, вивезення, розподілу між країнами, містами й інституціями. Проте його основа й досі складає цінний джерельний комплекс, який дозволяє досліджувати непросту історію української громадської організації і становлення національної свідомості в містах і селах Галичини, Поділля, Волині, інших українських етнічних земель, країн Західної Європи та Америки, культурного й освітнього розвитку їх людності. Окремого дослідження заслуговує тема музею та музейних експонатів товариства “Просвіта”, і, зокрема, Шевченківських пам’яток, збирання яких можна досить докладно простежити за звітами про діяльність товариства, та це може стати предметом вивчення в майбутньому.

Історія бібліотеки, архіву та музею “Просвіти” є яскравим прикладом долі української історичної колекції, частина якої зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

За цінні поради при підготовці статті до друку висловлюю подяку рецензентам: професорові Ярославу Дашкевичу та п. Тетяні Гуцаленко.

1. Акт передачі рукописних матеріалів до Інституту літератури в Києві // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Архів. — Оп. 1, од. зб. 406.
2. *Белей І.* Двадцять і п’ять лѣтъ исторіи товариства “Просвѣты” / *Иван Белей.* — [Львѣвъ], 1894. — 68 с.
3. *Бойко В.* Становлення та віхи Музею історично-воєнних пам’яток / *Бойко Володимир, Коваль Люба* // Львівський історичний музей. “Наукові записки”. — Львів, 1996. — Вип. V, ч. 1.

4. Брик І. Замість “Просвіти” — “Звізда Совітів” / *Іван Брик* // Західня Україна під большевиками (ІХ. 1939–VІ. 1941) : збірник / за ред. *Мілени Рудницької*. — Нью Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. — С. 252-254.
5. *Гарат Р. М.* Діяльність товариства “Просвіта” в Галичині (1868–1921 рр.) / *Р. М. Гарат*. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — 167 с.
6. *Дашкевич Я.* Після погрому: (Про долю і недолю бібліотеки НТШ) / *Я. Р. Дашкевич* // Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка: книги і люди : матеріали круглого столу. — Львів, 1996. — С. 9-14.
7. *Дашкевич Я.* Як нищили незнищенне: [про бібліотеку Наукового товариства ім. Шевченка у Львові] / *Ярослав Дашкевич* // Дзвін (Львів). — 1991. — № 8. — С. 114-119.
8. *Дзьобан О. О.* Архів М. І. Бучинського (Огляд документальних матеріалів) / *О. О. Дзьобан* // Формування і використання бібліотечних фондів. — Київ : Наук. думка, 1984. — 160 с.
9. *Дорошенко В.* Книжки на паливо / *Володимир Дорошенко* // Західня Україна під большевиками (ІХ. 1939–VІ. 1941) : збірник / за ред. *Мілени Рудницької*. — Нью Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. — С. 235-242.
10. Звідомлення про загальні збори Товариства ім. Шевченка // Діло (Львів). — 1886. — Ч. 41.
11. Звіт діяльності товариства “Просвіта” у Львові за час від 8.IV.1913 до 31.XII.1920 року. — У Львові, 1921. — 108 с.
12. Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 1-го січня 1929 до 30-го червня 1930 р. — Львів, 1931. — 104 с.
13. Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 25. грудня 1926 року до 24. грудня 1927 року. — Львів, 1927. — 116 с.
14. Звіт з діяльності Товариства “Просьвіта” за час від 1. січня 1902 до 31. грудня 1903 р. — Львів, 1904. — 48 с.
15. Звіт з діяльності Товариства “Просьвіта” за час від 1. січня 1904 до 31. грудня 1905 р. — Львів, 1906. — 50 с.
16. Звіт з діяльності Товариства “Просьвіта” за час від 25. грудня 1925 року до 24. грудня 1926 року. — Львів, 1927. — С. 229-262.
17. *Зуляк І. С.* Товариство “Просвіта” у Західній Україні в міжвоєнний період: організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітня діяльність / *І. С. Зуляк*. — Чернівці, 2006.
18. Інформативний листок (Українського національного комітету). — [Краків], 1941. — 1 лип. — Ч. 1.
19. *Кунанець Н.* Бібліотеки товариства “Просвіта”: особливості діяльності / *Наталія Кунанець* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — Вип. 11. — Львів, 2003. — С. 181-188.

20. *Кунанець Н.* Універсальні наукові бібліотеки м. Львова (XIX ст. — 30-і рр XX ст.). Спроба порівняльно-типологічного аналізу / *Наталія Кунанець* // Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории крымоведения и охраны памятников: сборник научных трудов в честь 150-летия со дня рождения Арсения Ивановича Маркевича. — Симферополь, 2005. — С. 89-105.
21. ЛННБУ ім. В. Стефаника. — Відділ рукописів. — Ф. 9 (О/Н), од. зб. 1494.
22. *Лозинський М.* Сорок літ діяльності “Просвіти” (В 40-літній Ювілей Товариства) / *Михайло Лозинський*. — Львів, 1908. — 72 с.
23. Львівські вісті. — Львів, 1941. — 27 верес. — С. 3.
24. [Маркіян Терлецький]. На сторожі скарбів української культури. Про працю бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / *М. Т.* // Львівські вісті. — 21 жовт. 1941. — Ч. 63.
25. Нарис історії “Просвіти” / *Роман Іваничук, Теофіль Комаринець, Ігор Мельник, Алла Середяк*. — Львів ; Краків ; Париж, 1993. — 232 с.
26. *Паушук В.* Товариство “Просвіта” крізь призму “Слова”: до історії стосунків українських громадсько-політичних угруповань Галичини (народовців і москвофілів) в др. пол. XIX ст. / *Паушук Володимир*. — Львів, 1999. — 38 с.
27. *Перський С.* [Шах Степан]. Популярна історія Товариства “Просвіта” / *Степан Перський*. — Львів, 1932. — 268 с.
28. Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. — Київ, 1999. — 864 с.
29. *Сварник Г.* Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві : каталог-інформатор / *Галина Сварник*; наук. ред. *Я. Дашкевич*. — Варшава ; Львів ; Нью-Йорк : Укр. архів ; НТШ, 2005. — 352 с.
30. Справозданє зь діяльностей головного выдѣлу Товариства “Просвѣта” за рѣкъ администраційный 1876/77. — У Львовѣ, 1877. — 13 с.
31. Справозданє зь діяльностей головного выдѣлу Товариства “Просвѣта” за рѣкъ администраційный 1886. — У Львовѣ, 1887. — 16 с.
32. Справозданє зь діяльностей головного выдѣлу Товариства “Просвѣта” за рѣкъ 1890. — Львовѣ, 1891. — 23 с.
33. Справозданє зь діяльностей головного выдѣлу товариства “Просвѣта” за рѣкъ 1891. — Львовѣ, 1892. — 27 с.
34. Товариство “Просвіта” у Львові: 1868–1939, Показчик видань / уклад.: *Лариса Головата, Люба Суц, Ольга Бербека*. — Вид. 2-ге, виправл. і доповн. — Львів, 2008. — 520 с.
35. Товариство “Просвіта” і західноукраїнське відродження в контексті культурно-політичного розвитку народів Австро-Угорщини : програма

- Міжнародної наукової конференції з нагоди 125-річчя від часу заснування “Просвіти”, Львів, 6-7 грудня 1993 р. — Львів, 1993. — 28 с.
36. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / упоряд. *О. В. Гайова, У. Я. Єдлінська, Г. І. Сварник*. — Київ : Наук. думка, 1993. — 768 с.
37. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів. від-ня ; упоряд. *О. Дзюбан* ; під заг. ред. *Я. Дашкевича і В. Кука*. — Львів : ЛА “Піраміда” ; Київ, 2001. — 556 с.
38. Центральний державний архів вищих органів влади і управління. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 5.
39. Там само. — Спр. 15.
40. Там само. — Спр. 17. — Звіт Крайового інституту позашкільного виховання і народної творчості “Просвіта” у Львові про відновлення діяльності товариства на нових статутах з 2 серпня 1941 р.
41. ЦДІА України у Львові. — Ф. 348. Товариство “Просвіта”, м. Львів.
42. Там само. — Ф. 309, оп. 1, спр. 561.
43. Там само. — Оп. 2, спр. 15.
44. Там само. — Ф. 348, оп. 1, спр. 23.
45. Там само. — Спр. 108.
46. Там само. — Спр. 6417.
47. Там само. — Спр. 6418.
48. Там само. — Спр. 6426.
49. Там само. — Спр. 7631.
50. Там само. — Спр. 911.
51. Центральний державний історичний архів України, м. Львів : путівник / заг. ред. *Г. Сварник*. — Львів ; Перемишль, 2003.
52. Ще о Товаристві імени Шевченка // Зоря. — 1889. — Ч. 8.
53. <http://uk.wikipedia.org/wiki>
-

THE ARCHIVES OF THE *PROSVITA* SOCIETY: HISTORY AND PRESENT STATUS

Halyna Svarnyk

The article describes the origin, gathering, activities, fate and present status of the repositories of the manuscripts and documentary materials of the Prosvita Society in Lviv in 1868–1944. The Archives existed in the

Society library in 1869–1926 and another archives functioned for the Executive Committee in 1827–1944. It is also understood that the whole documentary inheritance of the Society activists, their publications, their newspapers editions are included into the Archives. Separate sections of the article deal with the history of the Archives, the Prosvita House, and also with the documentary inheritance of the Prosvita, main repositories where they are kept.

Keywords: Archives, Prosvita Society in Lviv, Documentary inheritance.

АРХИВ ТОВАРИЩЕСТВА “ПРОСВІТА”: ІСТОРІЯ ФОРМИРОВАНИЯ, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ

Галина Сварнык

Речь идёт об основании, сборе, деятельности, судьбе и состоянии сборников рукописных и документальных материалов товарищества “Просвіта” во Львове (1868–1944). Архив существовал при библиотеке товарищества (1869–1926), был деловодный архив при Головной управе (1827–1944), также под архивом подразумеваем общее документальное наследие, к которому относятся и архивы деятелей “Просвіти”, материалы издательства, редакций газет и журналов. Отдельно выделено подразделы об истории и формировании архива, о доме “Просвіти”, о документальном наследии “Просвіти” и основных местах его хранения.

Ключевые слова: архив, товарищество “Просвіта” во Львове, документальное наследие.

УДК 930:(538.94:39)J(477.83/.86)“193”

УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст.

Неоніла Падюка

*завідувач кабінету картографії, молодший науковий співробітник
ЛННБУ ім. В. Стефаника*

Досліджуються етнічні карти українських земель, які видали у 30-х рр. ХХ ст. українські галицькі вчені В. Кубійович, М. Кулицький,

© Падюка Н., 2009